

С. М. Косяк

СИМВОЛІКА ДЕРЕВА В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ

У статті проаналізовано символіку образу Дерева як відображення цілісної картини будови Всесвіту, притаманної світогляду українського народу. Досліджено особливості зображень, їх еволюцію під впливом історичних змін світогляду, побуту, звичаїв, мистецьких підходів та сакральньо-філософське значення символу.

Ключові слова: *Всесвіт, символ, сакральний, родовід, Дерево, універсальність образу, обрядово-ритуальний.*

Для української народної культури притаманні символізм та метафоризм, які традиційно займають важливе місце в житті людини, суспільства, мистецтві, традиціях та звичаях. Зокрема все мистецтво, насичене ними, несе у собі глибокий Всесвіт у символах, відображає філософію, релігію, світогляд, вони ж кодують глибокі знання та мрії.

Твори народного мистецтва відображають реалії світу та космосу. Наприклад, писанка є уособленням життя, землі та небесної сфери, на якій розташовуються зорі та планети. Рушник символізував космогонічні уявлення про Всесвіт та його будову, що фіксувалися в знаках вишитого полотна. А Дерево є символом власне структури Буття, її ієрархії, внутрішніх зв'язків та світу в цілому.

Дерево – це універсальний та всепронизуючий символ серед розмаїття архетипів світогляду багатьох народів світу протягом віків – Європи, Близького Сходу, Північної Америки, Австралії, Індії, Африки. Воно у найширшому сенсі відображає реалії людського буття – це і структура Всесвіту, структура єдності Роду, а також відображення сутності людини як об'єкта протистояння добра і зла. Дерево несе функцію зв'язку між світами неба та землі, людей та богів, матерії та духу. Воно є своєрідною віссю Всесвіту, втіленням найвищої мудрості, своєрідними судинами великого тіла Космосу, по яких тече сила та міць його простору.

Метою цієї розвідки є дослідження символіки та зображення Дерева в українській народній культурі.

Образу дерева як одному з найбільш значущих символів світової культури заслужену увагу приділив відомий англійський релігієзнавець та етнограф Дж. Фрезер. Його праця «Золота гілка» [1] – справжній гімн дереву. Як стверджує С. Китова, деякі з описаних Дж. Фрезером давньоєвропейських звичаїв культу дерева збереглися й до сьогодні в українському Поліссі як реліктові анімістичні вірування [2, с. 164].

У дослідженні А. Афанасьєва [3] є апокрифічний опис дерева в Раю, зроблений за рукописом XVI ст. – «А посеред Раю дерево... воно є ніби

божеством, і наближається верхівка того дерева до небес. Дерево те золотаве у вогняній красі, воно покриває гілками увесь Рай, має листя від усіх дерев і плоди також. Воно оповите солодкими пахощами, а від коріння молоком і медом течуть 12 струмків» [3, с. 214].

С. Китова у своїй праці [2] доводить, що в українській народній культурі (вишивці, витинанці, писанці, ткацтві, гончарстві та ін.) поширеним мотивом є Дерево, на якому «...фантастично зображені всі життєві елементи – від коріння до верхівок, від квітів до плодів. ...зображення ніби пропонує осягнути найскладніше – сенс людського життя, локалізований зверненням до відповідника людини – дерева» [2, с. 165].

Про універсальність образу дерева у світовій та українській культурі свідчить його розуміння у міфології як Світового Дерева, Дерева Життя, Райського дерева, Дерева Пізнання та ін. Інколи їх розрізняють, але у більшості випадків ототожнюють. Як правило, вони мають низку спільних ознак і функцій.

Так, о. Ксенофонт Сосенко у своїй праці «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва й Щедрого Вечора» [4] зауважував, що «Світове Дерево у народному світогляді є першим світотворчим чинником. В українських міфах, казках і колядках Світове Дерево стоїть на воді, тобто першостихії, першооснові всього суцього, а на ньому голубки ніби радяться, як створити – заснувати світ. ... Проходить час, і дерево змінюється – переростає у дерево, де живе сам Бог (Дерево життя), пізніше переходить до родинного плану (Дерево Роду) – купальське чи весільне гільце» [4, с. 14]. Це вже не скільки космос, скільки давній рід, а сам символ – більш обрядовий, ніж світоглядний.

Світове Дерево – модель триєдиної вертикальної структури Всесвіту – три царства: небо (Боги), земля (Люди), підземний світ (Предки). Кожне з трьох царств має свою символіку в образах тварин, птахів чи небесних світил. Так, верхній небесний світ (крона дерева) представляють сонце, місяць, зорі та різні птахи: соколи, голуби, орли, соловей, зозуля. Середній світ (стовбур дерева) – бджоли, куниці, домашні тварини. Нижній світ (коріння) – бобри, риби, змії. Вертикальна триєдність Світового Дерева сакралізує число три і взагалі трійцю [5, с. 336].

Ця модель світобудови співвідноситься також із часовими уявленнями: минуле, теперішнє і майбутнє, і трьома стихіями: вода, земля, вогонь [6, с. 27]. Саме вертикальна проекція розділяє Дерево на жіноче і чоловіче, ліве і праве, дає уявлення про напрям світоруху, робить образ Дерева не плоским, а об'ємним.

Горизонтальна площина Світового Дерева також чітко структурується на чотири грані, що орієнтовані не лише на сторони світу – північ, південь, захід, схід, а й на пори року (весна, літо, осінь, зима) і частини доби (ранок, день, вечір, ніч).

Слід зазначити, що сума горизонтальних і вертикальних числових символів складає сакральне число сім, а при множенні три на чотири

отримаємо священне число дванадцять. Саме ці числа як символи космічної будови Всесвіту найчастіше згадуються у міфологічних та казкових сюжетах українського фольклору.

Світове Дерево – символ Богині, володарки неба і всієї природи. В образі жінки воно – емблема невичерпної життєвої сили, що відтворює все живе, вічне. Світове Дерево – своєрідна модель світу і людини, її родовідне дерево. Існує цілий ряд спрощених модифікацій Древа Світового: це гілка, хрест і т. д., які розширюють і доповнюють його символічне значення.

У дохристиянські часи Світове Дерево було втіленням Великої Богині, з ним пов'язували долі людей. Найчастіше священними були дерева, які у плодах своїх чи стовбурі мали сік молочного кольору. Він асоціювався з молоком Великої матері світу [7, с. 90].

Слід зазначити, що досить рідкісними є прояви народних поглядів на Світове Дерево як на Дерево смерті. Гілки на таких деревах опущені донизу, всіяні спотвореними, невиразними позначками листя і квітів, часом замінені на дивні переплетіння фітозооморфного характеру. Біля верхівок іноді зображуються риби, предмети поховальної символіки, хрести домовини [2, с. 166].

У сакрально-філософському значенні Світове Дерево поєднує Макрокосмос і Мікрокосмос, яким є людина. Саме земний, серединний світ, стає місцем перетину цих світів, горнилом, у якому людська свідомість через своєрідне тертя і боротьбу з матеріальним світом викрешує вогонь безсмертя для своєї душі, оновлює і омолоджує Макрокосмос. Людина – мікроскопічна частинка Вселенського неосяжного Буття, вона є точкою світла і любові [6, с. 31]. На думку дослідниці Марії Чумарної, «найвища духовна ідея в осмисленні Світового дерева полягає, насамперед, у прагненні душі свідомо поєднати в собі три рівня світобудови: світ Богів, земний світ і світ предків, осягнути мудрість взаємозалежності і взаємопроникності минулого, теперішнього і майбутнього, відповідальності за своє земне життя» [6, с. 31]. Звідси – розгалуження символу: Дерево Життя, Дерево Пізнання добра і зла, Родове Дерево і т. п.

Дерево життя – символ життя Космосу, його зародження, росту, гармонії, безсмертя. Осі, що з'єднує різні світи. Символу невичерпних життєвих сил, вічного оновлення та відродження [7, с. 88]. Образ Древа Життя – полінаціональний символ. Він зустрічається у багатьох національних міфологіях. Виникає питання: чому саме «дерево», а не назва птахів чи звірів, входить до цього словосполучення? Інакше кажучи, що поєднує поняття «дерево» і «життя»? На думку мовознавця В. В. Колесова, слово «здоровий» (здоров'я – це життя) походить від давньої форми *su-dorr-o*, що дослівно означає «із гарного дерева, міцний як дерево» [8, с. 211]. На думку дослідника О. Потапенка, довговічність деяких порід дерев, вічнозеленість, практична цінність (від вербової колиски до хатнього начиння і соснової домовини) і спричинили появу асоціації «Дерево Життя» [7, с. 89].

В українському народному мистецтві Дерево Життя посідає одне з центральних місць серед інших символів. Дерево – осьова лінія, яка являє собою Космос з усіма його проявами. Коріння його сягає глибини віків, а стовбур – це своєрідна вісь Всесвіту, вгорі увінчана квітучою кроною, спрямованою догори. Дерево символізує безсмертя, нескінченність Життя, його розмаїття. У горизонтальній площині Дерево Життя і простір довкола нього поділяються на чотири частини, виражаючи уявлення про час (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь зима) і простір (схід, захід, південь і північ). На вершечку дерева днює сонце. Саме його рух зумовив поділ простору довкола дерева на чотири частини.

По вертикалі дерево ділиться на три частини: нижню – коріння (підземний світ), середню – стовбур (земний світ) та верхню – крону (небесний світ). Отже, умовний поділ Дерева на три частини співвідноситься з трьома світами.

Гілки, що утворюють крону Дерева Життя, різні. Найнижчі, наймогутніші – символізують собою Начала, або Сили Життя. Над ними розташовуються Стихії, а вже решта гілок – це царства (мінеральне, рослинне, тваринне, людське). Чим далі гілки від головного стовбура, тим складніше їхнє плетиво, що уособлює проявлене у фізичному вимірі Життя.

Дерево Життя канонічно зображується таким, що постає із посудини-вазона або чаші, що зображується трикутником, квадратом, кулею, подвоєним хрестом, квіткою складних конфігурацій.

В українському народному мистецтві Дерево Життя поєднувало три плани буття – горішнє, тобто небо, проміжне, тобто землю, та долішній хаос, тобто підземний світ та підземні води. Архетип Дерева був єднальним ланцюгом між ними трьома. У Дерева був свій охоронець – птах, який символізує світову душу. Внутрішній зміст Дерева Життя символізує перехід в людській свідомості від хаосу до впорядкованого світу.

Традиційно Дерево Життя завжди квітне, що означає сьогоденне буття кожного. Усі квіти різні за розміром, пишністю, кольором чи його інтенсивністю, різні за станом: деякі вже в'януть, а інші щойно розпустились, або в пуп'янку. І це все також символічно – бо саме таке різне і наше життя. Бруньки, що розміщуються на самій верхівці Дерева – це майбутні покоління. Навколо них можна побачити інколи ореоли – це енергія, що готує їх до народження та до переходу в інше усвідомлення. Плоди Дерева – символ минулого, людських діянь та звершень. На самій верхівці Дерева зазвичай цвіте квітка, що відособлюється від інших – «Вогонь Життя», і вона охороняється двома світлими духами які зображуються в святих книгах як два янголи з крилами, а на рушниках – у вигляді птахів. Взагалі знаки птахів та їх розміщення дуже символічні: біля самого стовбура внизу вони його зберігають від злих духів та чар, вгорі – є провідниками та розповсюджувачами Світу, який іде через них до людей та життя. У народній культурі українців символ птаха – це символом Божества Сонця, Творця всього, що є у світі. А Дерево є символом безсмертя, безкінечності життя та його різнобарвного розмаїття.

На думку Г. Лозко, Дерево Життя тісно пов'язане з «сотворенням Світу, тому воно тотожне Світовому Дереву» [5, с. 338].

З часом Дерево Життя змінюється, трансформується та переростає в Родинне. Різниця полягає в тому, що Родинне Дерево стає носієм інформації більш вузького характеру й відстежує походження певного роду, родини, сім'ї. Його ще називають генеалогічним тому, що в структурі простежується життя різних поколінь одного роду. Існує думка, що Дерево Роду – це гілочка зі Світового Древа, пересаджена в землю – це земний, людський рід, в якому об'єднані пращури та їхні нащадки, що нині живуть та ще не народжені.

Дерево Всесвіту вічне, Дерево Роду, як і людина, підвладне земним силам, воно може зламатися, засохнути, його життєві сили може висотати рослина-паразит. Тому, зображаючи Дерево Роду, жінка строго дотримувалася віками вироблених канонів, вірячи, що вони допоможуть захистити її рідних від лиха.

Такі родовідні дерева вишивали червоними нитками на білому полотні долі-рушника й вивішували як обереги над образами, вікнами, портретами родичів.

Виростало Дерево Роду із горщика – вазона, звідси походить ще одна назва візерунка – Вазон. Горщик має бути стійким: від цього буде залежати чи стабільним буде життя родини чи буде зруйноване життєвими негараздами, тому в основі він широкий, а до верху звужується – це стилізований трикутник вершиною вгору – символ початку, з якого починається рід. З горщика піднімається стовбур, він має бути міцним, адже це сила і міцність роду. На стовбурі не можна малювати ніяких деталей, вони виснажують дерево, а отже знесилюють рід.

Дерево господині обов'язково малювали на комині печі. Оскільки хату і піч білили, як правило, двічі на рік: перед Паскою та перед Різдом, то й зображення поновлювали двічі на рік. Створюючи цей малюнок, господиня не просто прикрашала оселю, а закладала інформацію про свій рід.

Стовбур (вертикаль) – втілення сили, що живиться енергією землі і усього роду. Його традиційно малювали знизу вгору так, як росте дерево. Далі – умовно розділяли на три частини: верхню, середню та нижню.

Верхня частина – образ небесного світу, майбутнього. В цій частині розташовувалась найбільша та найгарніша квітка, тут селяться птахи і бджоли, іноді в кроні дерева зображували небесні світила. Птахи, що малювалися на Дереві Роду, вважались посередниками між світом живих і світом пращурів, а також охоронцями роду. В колядках і казках вони – незмінні помічники й порадики у виборі судженого чи судженої. Іноді в ролі такої помічниці виступала змія, що зображувалась поблизу коріння дерева.

Середня частина, найбільша за розміром, символізувала земний світ, ту частину роду – родину, що зараз живе. Тут малювали гілки дерева (відгалуження роду), їх мало бути п'ять. Це відлуння прадавнього вузликowego письма, яким передавалася інформація про рід, його геральдику.

Нижні дві гілки схилені донизу, в світ Нави – це прадіди та прабаби, які уже померли або ж готуються до переходу на інший світ. На них не малювали квітів, ягід, зерняток та вусиків, що виступають символами продовження роду.

Інші три гілки символізують дідів, батьків та дітей. Гілки тягнуться вгору, в деяких випадках ці гілочки ніби виростають одна з одної, показуючи таким чином безперервну спадкоємність поколінь. На них малювали різні за формою і розмірами листочки.

На верхніх гілочках використовували символіку продовження роду, зображували квіти, пуп'янки, листочки – все це діти. Саме їм належало виконати свій священний обов'язок перед Родом – продовжити його, щоб душі пращурів, які знаходяться у Наві, могли повернутися на білий світ у нащадках і пройти свій шлях духовного розвитку. Досить часто на гілках сидять пташечки – символи душі, присутності Божественного в теперішньому житті. Слід зазначити, що всі елементи малюнка зображали окремо, символ на символ ніколи не накладався.

Дерево Роду вишивалося й на весільному рушнику. Зростає воно також із горщика. Модифікації є різні, обов'язково має бути два вузла – перший батьківський, другий – дочірній. Перші гілки – під центральним (батьківським) вузлом – дідусі та бабусі нареченого або нареченої (залежно від сторони рушника), гілки вниз – померлі, вгору – живі, справа – батьки матері, зліва – батьки батька. Верхні гілки – бабусі, нижні – дідусі. На центральному вузлі точками позначались тітки й дядьки нареченого (відповідно з боку батьків), нижче старші батька (матері), вище – молодші. Для жінок вишивали трикутник, для чоловіків квадрат. Другий шар – це власне батьки. Якщо гілки вверху – живі, вниз – померли.

На верхньому дочірньому вузлі точками позначались брати і сестри нареченого (нареченої). Зверху – старші, нижче – молодші. На верхньому вузлі у нареченої вишивають петельку, у нареченого дві додаткові клітинки.

Дерево Роду досить часто малювали і на вхідних дверях, і на сволоках, його зображення можна зустріти і на писанках, домашньому реманенті та посуді.

Крім образів Дерев, архетипи яких губляться у глибині віків, деякі можна датувати досить конкретно. Так, відомі його зображення у формі так званого Іесеєвого Древа, що поширюється в Україні з XVII ст. На титулах стародруків, зокрема «Акафеста», виданого в Києві у 1674 р. [9, с. 127, Рис. 209]. В Афонському підручнику іконопису є опис вимог до зображення цього Древа: «Праведний Іесей спить і з його спини відходять три галузки, дві менші сплітаються між собою, а третя велика підноситься вгору і в неї вплетені єврейські царі від Давида до Христа..., а на вершині Різдво Христове, а по обох боках пророки з їх пророцтвами, ... дивляться на Христа і вказують на нього. А під пророками грецькі мудреці... вони тримають свої сувої із пророцтвами й дивляться вгору на Різдво Христа» [10, с. 130].

Таким чином, символ Древа: Світового Древа, Древа Життя, Родового древа, Христового Древа та ін. є знаками синоніми, які певною мірою замінюють один одного або підкреслюють і розвивають якесь одне зі значень чи окрему властивість Древа.

Отже, концепція Дерева в українській культурі є однією з універсальних знакових систем, що акумулюють у собі соціальне знання і містять як консервативну (соціальна пам'ять, навички та досвід), так і динамічну підструктури (світоглядні форми свідомості в їхньому розвитку). Досить образно про символіку Дерева сказано в одній із священних книг Сходу: «Дерево, корені якого йдуть глибоко у вічність і чиї волокна міцні, квіти якого – моральні дії і гілки якого – пам'ять та мислення, яке в якості плодів дає закони, неможливо зрубати, коли воно зростає» [11, т. 3, с. 457]. Це притаманно й українській культурі.

Ще архаїчна людина моделювала світ за допомогою чуттєво-символічних образів. Таке моделювання соціокультурного простору та часу, в межах якого вона орієнтувалася в своєму сповненому прихованих смислів світі, спиралася на використання, серед іншого, символічного уявлення про Дерево. У різних цивілізаціях та культурах, в українській зокрема, Дерево включене до конкретної міфологічної системи, давало можливість людині, символічно-практичним чином засвоїти фізичні час та простір. Це дозволяло не тільки осмислювати навколишній світ конкретної реальності, але й проєкціювати свої уявлення на ті просторово-часові параметри світу, котрі не були представлені наочно у повсякденному досвіді, адже корені цього Дерева йдуть у підземний світ (вічне царство мертвих), а крона знаходиться у світі вищих сил. Таким чином, Дерево виступало засобом побудови певної комунікації людської спільноти з вищим сакральним світом.

Список використаних джерел

1. Фрезер Дж. Золотая ветвь. / Дж. Фрезер. – М. : Политиздат, 1980. – 832с.
2. Китова С. Полотняний літопис України : Семантика орнаменту українського рушника / С. Китова. – Черкаси : БРАМА, 2003. – 224 с.
3. Афанасьев А. Н. Древо Жизни / А. Н. Афанасьев. – М., 1982. – 512 с.
4. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва й Щедрого Вечора / К. Сосенко. – Львів, 1928. – 356 с.
5. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – К. : АртЕк, 2004. – 472 с.
6. Чумарна М. І. Вишивання долі / М. І. Чумарна. – Львів : Априорі, 2017. – 88 с.
7. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко, В. В. Куйбіди. – 3-е вид. – К. : Міленіум, 2005. – 352 с.
8. Колесов В. В. Мир человека в Слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. – 312 с.
9. Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків XVI–XVII ст. / Г. Н. Логвин. – К., 1990. – 396 с.
10. Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.) : навч. посіб. для студ. вузів мистецтв та культури / О. Р. Тищенко. – Київ : Либідь, 1992. – 189 с.
11. Священные книги Востока / под ред. Макса Мюллера. – В 50-ти тт. – Оксфорд : Oxford University Press, 1879–1910. – Т. 3. – 735 с.

References

1. Frezer, Dzh. Zolotaya vetv' / Dzh. Frezer. – M.: Politizdat, 1980.–832 s.
2. Kytova, S. Polotnianyi litopys Ukrainy: Semantyka ornamentu ukrainskoho rushnyka / S. Kytova. – Cherkasy: BRAMA, 2003. – 224 s.
3. Afanas'ev, A. N. Drevo Zhizni / A. N. Afanas'ev. – M., 1982. – 512 s.
4. Sosenko, K. Kulturno-istorychna postat staroukrainskykh sviat Rizdva y Shchedroho Vechora / K. Sosenko. – Lviv: 1928. – 356 s.
5. Lozko, H. Ukrainske narodoznavstvo / H. Lozko. – K.: Vydavnytstvo «ArtEk», 2004. – 472 s.
6. Chumarna, M. I. Vyshyvannia doli / M. I. Chumarna. – Lviv: Apriori, 2017. – 88 s.
7. Slovnyk symboliv kultury Ukrainy / za zahalnoi redaktsiieiu V. P. Kotsura, O. I. Potapenka, M. K. Dmytrenka, V. V. Kuibidy. – 3-e vyd. – K.: Milenium, 2005. – 352 s.
8. Kolesov, V. V. Mir cheloveka v Slove Drevnej Rusi. – L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1986. – 312 s.
9. Lohvyn, H. N. Hraviury ukrainskykh starodrukiv XVI – XVII st. / H. Lohvyn. – K., 1990. – 396 s.
10. Tyshchenko, O. R. Istoriiia dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Ukrainy (XIII–XVIII st.) : navch. posib. dlia stud. vuziv mystetstv ta kultury / O. R. Tyshchenko. – Kyiv: Lybid, 1992. – 189 s.
11. Svyashchennye knigi Vostoka / pod redakciej Maksa Myullera. – v 50-ti tt. – Oksford: izd-vo Oxford University Press, 1879–1910. – t. 3. – 735 s.

S. M. Kosyak

Tree symbolism in Ukrainian folklore culture

The article analyzes the symbolism of a Tree image as a reflection of a coherent picture of the Universe structure inherent in the world-view of the Ukrainians. The peculiarities of its representations, their evolution under the influence of historical changes of worldview, life, customs, artistic approaches and sacred and philosophical meaning of the symbol are investigated.

Keywords: the Universe, symbol, sacral, genealogy, tree, universality of the image, ceremonial and ritual.

С. М. Косяк

Символика дерева в Украинской народной культуре

В статье проанализирована символика образа Дерева как отражения целостной картины Мироздания, присущей мировоззрению украинского народа. Исследованы особенности изображений, их эволюция под влиянием исторических изменений мировоззрения, быта, обычаев, художественных подходов и сакрально-философское значение символа.

Ключевые слова: Вселенная, символ, сакральный, родословная, Дерево, универсальность образа, обрядово-ритуальный.